

UOT 32:316.77; 32:070; 32.049.5; 32:316.65

ÜLVİYYƏ HAQVERDİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Politologiya və siyasi idarəetmə kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2690-0053>
ulviyyahagverdi@gmail.com

ƏHALİNİN TƏBİİ VƏ MEXANİKİ HƏRƏKƏTİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/186-193>

Tədqiqat əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin nəzəri əsaslarını kompleks şəkildə təhlil edir və müxtəlif elmi ənənələr çərçivəsində formalaşmış yanaşmaları sistemləşdirir. Tədqiqat göstərir ki, klassik demoqrafik modellər əhali dinamikasının ümumi qanunauyğunluqlarını izah etsə də, müasir dövrdə sosial, iqtisadi və mədəni faktorların təsiri bu modellərin izah gücünü məhdudlaşdırır. Bu baxımdan dünya-sistemləri yanaşması, miqrasiya şəbəkələri nəzəriyyəsi və “istək-imkan” çərçivəsi kimi müasir konsepsiyalar struktur və agentlik arasında qarşılıqlı əlaqəni daha dolğun şəkildə izah edir. Nəticə etibarilə, əhalinin hərəkəti çoxsəviyyəli və kompleks sosial proses kimi qiymətləndirilməli və onun analizi üçün müxtəlif nəzəri yanaşmaların integrasiyası zəruri hesab olunur.

Açar sözlər: demoqrafik keçid, miqrasiya nəzəriyyəsi, əhali dinamikası, sosial determinantlar, stoxastik modellər.

Giriş. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin nəzəri-konseptual əsaslarının araşdırılması müasir dövrdə həm demoqrafik transformasiyaların sürətlənməsi, həm də global miqrasiya axınlarının intensivləşməsi fonunda xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Çünki doğum və ölüm dinamikası ilə miqrasiyanın qarşılıqlı təsiri yalnız əhalinin say göstəricilərini deyil, eyni zamanda yaş strukturu, əmək bazarının formalaşması, sosial təminat sistemlərinin dayanıqlılığı və dövlətlərin iqtisadi inkişaf perspektivlərini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir; xüsusilə demoqrafik keçid mərhələlərinin müxtəlif ölkələrdə fərqli trayektoriyalar üzrə inkişaf etməsi, post-sənaye cəmiyyətlərində aşağı doğum səviyyəsi və əhalinin qocalması kimi problemlərin aktuallaşması, eləcə də qloballaşma və dünya-sistemləri çərçivəsində miqrasiyanın struktur səbəblərinin dərinləşməsi bu sahədə nəzəri yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini və integrativ analizlərin aparılmasını zəruri edir; eyni zamanda stoxastik və deterministik modellər vasitəsilə demoqrafik proseslərin riyazi formalizasiyası ilə sosial-mədəni determinantların izah etdiyi davranış modelləri arasında metodoloji sintezə ehtiyac yaranır ki, bu da demoqrafik proseslərin yalnız statistik göstəricilər kimi deyil, çoxsəviyyəli sosial hadisə kimi dərk olunmasını təmin edir və bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat həm klassik (Maltusçu, neoklassik), həm də müasir (demoqrafik keçid, dünya-sistemləri, şəbəkə və “istək-imkan” yanaşmaları) nəzəri çərçivələri sistemli şəkildə bir araya gətirərək əhalinin hərəkətinin kompleks təbiətini izah etməyə yönəlmişdir.

Bu baxımdan, tədqiqatın əsas məqsədi əhalinin təbii və mexaniki hərəkətini izah edən əsas nəzəri yanaşmaları sistemləşdirərək onların qarşılıqlı əlaqəsini və analitik tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda müqayisəli-nəzəri analiz, sistemləşdirmə və konseptual ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda demoqrafik modellər, sosioloji nəzəriyyələr və iqtisadi yanaşmalar integrativ şəkildə təhlil edilərək çoxsəviyyəli izah çərçivəsi formalaşdırılmışdır.

Əhalinin təbii hərəkətinin nəzəri izahları. Əhalinin təbii hərəkəti, yəni müəyyən bir ərazi daxilində müəyyən zaman kəsiyində baş verən doğum və ölüm hallarının, miqrasiyadan asılı olmadan məcmusu demoqrafiya, sosiologiya, iqtisadiyyat və riyazi biologiya kimi sahələrdə nəzəri tədqiqatların mərkəzi obyektlərindən biri olmuşdur. Bu prosesləri izah etmək, modelləşdirmək və proqnozlaşdırmaq məqsədilə beş əsas nəzəri yanaşma formalaşmışdır; hər biri fərqli fərziyyələrə, analitik

alətlərə və tarixi köklərə əsaslanır. Ən qədim və bu gün də fundamental əhəmiyyətini qoruyan nəzəri ənənə Maltusçu yanaşmadır; bu yanaşma 1798-ci ildə Tomas Robert Maltus tərəfindən yazılmış “Əhali prinsipi haqqında esse” əsərində irəli sürülmüşdür [10]. Maltusun nəzəriyyəsinə görə, yer kürəsinin daşıma qabiliyyətini aşan insan əhalisini üç əsas amil tənzimləyir: müharibə, aclıq və xəstəliklər. Maltus bu amilləri “müsbət məhdudlaşdırıcılar” adlandırırdı, çünki onlar ölüm səviyyəsini artıraraq əhalinin artımını məhdudlaşdırır. Bunlara qarşı “profilaktik məhdudlaşdırıcılar” dayanır ki, onlar doğum səviyyəsini azaltmaqla əhali artımını tənzimləyir; bu çərçivəyə doğumun planlaşdırılması və subaylıq kimi davranışlar daxildir. Maltusun yanaşmasının əsas məntiqi bioloji çoxalma ilə iqtisadi istehsal arasındakı asimetriyaya əsaslanır: insan əhalisi həndəsi silsilə ilə artdığı halda, ərzaq istehsalı yalnız ədədi silsilə ilə artır [7]. Bu isə o deməkdir ki, doğumların ölümlər üzərində davamlı üstünlüyü nəhayət kəskin ölüm artımı ilə “tarazlanacaqdır”. Bu pessimist proqnoz ən sərt forması ilə empirik olaraq təkzib edilmişdir; XIX və XX əsrlərdə sənaye inqilabının kənd təsərrüfatı və nəqliyyat texnologiyalarına təsiri nəticəsində ərzaq istehsalında baş verən sıçrayış Maltusun proqnozlarını zəiflətməmişdir.

Bununla belə, resurslarla məhdudlaşan əhali artımı və daşıma qabiliyyəti məntiqi dəyişdirilmiş formalarda, xüsusilə neomaltusçu ekoloji yanaşmalarda və ölüm səviyyəsini sıxlıqdan asılı funksiya kimi izah edən populyasiya modellərində öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Demografik keçidin birinci mərhələsində, yəni Maltusçu dövrdə, cəmiyyətin əhali dinamikası əsasən ərzaq təminatı ilə müəyyənləşirdi; tez-tez aclıq baş verir və yüksək ölüm göstəriciləri müşahidə olunurdu.

Əhalinin təbii hərəkətini izah edən ən təsirli sosioloji və demografik nəzəriyyə isə demografik keçid nəzəriyyəsidir; bu nəzəriyyə 1940-cı illərdə amerikalı demograf Frank U. Notsteyn tərəfindən sistemləşdirilmiş, lakin onun empirik əsasları 1929-cu ildə Uorren Tompson tərəfindən qoyulmuşdur. Demografik keçid nəzəriyyəsi cəmiyyətlərin bir demografik rejimdən digərinə keçidi zamanı ölüm, doğum və artım səviyyələrinin necə dəyişdiyini ümumiləşdirilmiş şəkildə izah edir. Modelə görə, ənənəvi cəmiyyətlər yüksək və dəyişkən doğum və ölüm səviyyələri ilə xarakterizə olunur və bu göstəricilər bir-birini kompensasiya etdiyinə görə təbii artım demək olar ki, sıfıra yaxın olur. Modernləşmə prosesi başladıqca, ilk növbədə ölüm səviyyəsi azalır; bu, qidalanmanın yaxşılaşması, sanitariya şəraitinin yüksəlməsi və tibbi xidmətlərin inkişafı ilə bağlıdır. Eyni zamanda doğum səviyyəsi müəyyən müddət yüksək qalır və nəticədə əhali sürətlə artır. Daha sonra urbanizasiya dərinləşdikcə, qadınların təhsil səviyyəsi yüksəldikcə, kontraseptiv vasitələr əlçatan olduqca və uşağın iqtisadi dəyəri dəyişərək aktivdən xərclə əlaqəli faktora çevrildikcə doğum səviyyəsi də azalır. Notsteynin ilkin konsepsiyasında cəmiyyətlər yüksək doğum və ölüm səviyyəsindən aşağı səviyyələrə doğru hərəkət edir və bu prosesdə ölüm səviyyəsinin azalması doğum səviyyəsinin azalmasından əvvəl baş verir. Demografik keçid iqtisadi artıma üç əsas istiqamətdə töhfə verir: kapital və torpaq resurslarının “sulanmasının” azalması, insan kapitalına investisiyanın artması və əmək qabiliyyətli əhalinin ümumi əhali içində payının yüksəlməsi. Sonrakı dövrlərdə bu nəzəriyyə daha da genişləndirilmiş, post-sənaye cəmiyyətlərində əvəzləyici səviyyədən aşağı doğum və əhalinin qocalması kimi prosesləri izah etmək üçün dördüncü və beşinci mərhələlər əlavə olunmuşdur [1; 8; 22]. Bundan əlavə, Abdel Omran ölüm göstəricilərinə fokuslanaraq epidemioloji keçid konsepsiyasını irəli sürmüşdür; bu yanaşma yoluxucu xəstəliklərin üstünlük təşkil etdiyi ölüm səbəblərindən xroniki və degenerativ xəstəliklərin üstünlük təşkil etdiyi mərhələyə keçidi izah edir [13].

Əhalinin təbii hərəkətinin stoxastik proses kimi riyazi modelləşdirilməsi üçüncü, daha formal xarakter daşıyan nəzəri ənənəni təşkil edir. Doğum-ölüm prosesi fasiləsiz zamanlı Markov prosesinin xüsusi halıdır; burada vəziyyət dəyişmələri yalnız iki tipdən ibarətdir: “doğumlar” vəziyyət dəyişməni bir vahid artırır, “ölümlər” isə onu bir vahid azaldır. Bu model Uilyam Feller tərəfindən irəli sürülmüşdür. Doğum baş verdikdə proses n vəziyyətindən $n+1$ vəziyyətinə keçir, ölüm baş verdikdə isə n vəziyyətindən $n-1$ vəziyyətinə düşür. Doğum-ölüm prosesləri ilk dəfə 1939-cu ildə Feller tərəfindən təqdim edilmiş və sonradan əhali artımı, növbələrin formalaşması, epidemiologiya və digər bir çox nəzəri və tətbiqi sahələrdə modelləşdirmə aləti kimi istifadə olunmuşdur. Stoxastik proseslər nəzəriyyəsi baxımından bu modellər sayılabilən vəziyyət fəzasına və fasiləsiz parametrlərə malik Markov proseslərinin mühüm xüsusi halını təşkil edir. Deterministik yanaşmalarda eyni məntiq diferensial

tənliklər vasitəsilə ifadə olunur: əhalinin dəyişmə sürəti (dN/dt) doğumlarla ölümlər arasındakı fərqə ($B - D$) bərabərdir [21].

Bu formul daha sonra loqistik tənliyə çevrilmişdir; burada əhali artımı (rN) mühitin daşıma qabiliyyəti ilə $(1 - N/K)$ məhdudlaşdırılır və nəticədə əhalinin aşağı səviyyədə başlayaraq ekoloji həddə doğru hərəkətini təsvir edən S-şəkilli (siqmoid) artım əyrisi əldə olunur. Deterministik modellər əhali çox böyük olduqda tətbiq olunur; lakin əhalinin sonlu olması nəzərə alınmalı olduqda stoxastik modellərdən istifadə edilməlidir, çünki bəzi problemlər yalnız bu çərçivədə həll edilə bilər. Bu formal modellər yalnız nəzəri demoqrafiya üçün deyil, həm də epidemiologiya, təkamül biologiyası və genomika üçün əvəzsizdir; burada doğum-ölüm prosesləri növ yaranması, gen ailələrinin təkamülü və xəstəliklərin yayılma dinamikasını anlamaq üçün riyazi skelet rolunu oynayır.

Digər bir nəzəri yanaşma isə əhalinin təbii hərəkətini yaş strukturu və kohort dinamikası prizmasından izah edir və bu istiqamət ən sistemli şəkildə həyat cədvəlləri analizi və sağqalma nəzəriyyəsi vasitəsilə formalaşdırılmışdır. Həyat cədvəlləri orqanizmin həyat dövrü və hər yaş mərhələsində gözlənilən ömür uzunluğu haqqında mühüm məlumatlar təqdim edir. Bu cədvəllərdə müəyyən yaş qrupunun növbəti ad gününə çatmadan ölmə ehtimalı, müəyyən yaş intervalında sağ qalanların hansı faizinin öldüyü (ölüm səviyyəsi) və hər mərhələ üzrə gözlənilən ömür uzunluğu kimi göstəricilər yer alır [20]. Kohort analizinin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, əhalinin yaş tərkibi sadəcə cari vəziyyətin “fotoşəkli” deyil, keçmiş demoqrafik rejimlərin yığılmış nəticəsidir. Müəyyən bir ildə baş verən doğum, ölüm və miqrasiya hadisələrinin sayı mövcud doğum, ölüm və miqrasiya səviyyələri ilə yanaşı, əhalinin hazırkı yaş strukturundan asılıdır; bu yaş strukturu isə əvvəlki demoqrafik göstəricilərin nəticəsidir. Başqa sözlə, mövcud yaş strukturu həm cari, həm də keçmiş demoqrafik göstəricilərin funksiyasıdır, yəni əhalinin demoqrafik tarixinin məhsuludur.

Adətən əhali strukturunu müəyyən edən ən mühüm amil doğum səviyyəsi, xüsusilə də onun zaman üzrə dəyişməsidir. Yüksək doğum səviyyəsinə malik cəmiyyətlərdə yaş piramidası geniş əsasla xarakterizə olunur, yəni gənc yaş qrupları üstünlük təşkil edir; aşağı doğum səviyyəsində isə bu əsas xeyli dar olur. Bu nəzəri ənənə eyni zamanda üç tip sağqalma əyrisini fərqləndirir: I tipdə erkən və orta yaşlarda ölüm səviyyəsi aşağı olur və əsasən yaşlı dövrdə artır (insanlar və əksər məməlilər üçün xarakterikdir); II tipdə ölüm səviyyəsi bütün həyat boyu təxminən sabit qalır; III tipdə isə erkən yaşlarda sağqalma ehtimalı çox aşağıdır, lakin müəyyən yaşdan sonra kəskin şəkildə artır (məsələn, ağaclarda müşahidə olunur) [4; 17; 19].

Daha müasir nəzəri istiqamət doğum və ölüm proseslərinin sosial və mədəni determinantlarına diqqət yetirir; klassik demoqrafik modellər bu amilləri kifayət qədər izah edə bilmir. Demoqrafik keçid nəzəriyyəsi dəyişimin ümumi istiqamətini izah etsə də, ölkələrarası fərqləri və doğum səviyyəsinin azalmasının zamanlamasını açıqlamaqda ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. Mövcud nəzəriyyələrin heç biri doğum keçidlərinin tarixi dinamikasını tam şəkildə izah edə biləcək qədər əhatəli deyil; empirik material olduqca müxtəlifdir və hər bir nəzəriyyə üçün istisna təşkil edən nümunələr mövcuddur. Bu boşluğu doldurmaq üçün sosioloji yanaşmalar sosial diffuziya, normativ dəyişiklik və institusional faktorların reproduktiv davranışa təsirini ön plana çıxarmışdır. Bu yanaşmaya əsasən, doğum qərarları yalnız fərdi rəşionallıq və iqtisadi stimullarla izah olunmur; onlar sosial qarşılıqlı əlaqə şəbəkələri, mədəni sxemlər və institusional çərçivələr daxilində formalaşır və bu çərçivələr nəyin mümkün və arzuolunan olduğunu müəyyən edir. Doğum səviyyəsi çoxsaylı sosial, iqtisadi və mədəni amillərin təsiri altındadır və doğumlarla ölümlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə demoqrafların “demoqrafik keçid” adlandırdığı prosesi yaradır; bu, iqtisadi inkişafı müşayiət olunan yüksək doğum və ölüm səviyyələrindən aşağı səviyyələrə keçidi ifadə edir. Ölüm səviyyəsi də yalnız tibbi-bioloji faktorlarla müəyyən olunmur; sosial-iqtisadi bərabərsizlik, siyasi-iqtisadi strukturlar və səhiyyə sistemlərinin təşkili bu sahədə həlledici rol oynayır. Bu səbəbdən tibbi biliklərin global səviyyədə paylaşılmasına baxmayaraq, zəngin və kasıb ölkələr arasında gözlənilən ömür uzunluğu fərqləri hələ də böyük olaraq qalır.

Əhalinin mexaniki hərəkətinin nəzəri izahları. Əhalinin mexaniki hərəkəti, başqa sözlə, doğum və ölümlərlə müəyyən olunan təbii hərəkətdən fərqli olaraq, insanların miqrasiya vasitəsilə ərəzi üzrə yenidən paylanması demoqrafiya və sosial elmlərin ən zəngin və eyni zamanda ən çox mübahisə doğuran nəzəri sahələrindən birini təşkil edir. Təbii artımdan fərqli olaraq, mexaniki hərəkət yalnız

bioloji və institusional proseslərlə deyil, iqtisadi strukturların, siyasi quruluşların, mədəni şəbəkələrin, coğrafi şərtlərin və fərdi qərarvermənin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Miqrasiya üzrə nəzəri ədəbiyyat XIX əsrin empirik ümumiləşdirmələrindən başlayaraq, struktur və agentliyi birləşdirməyə çalışan müasir çoxsəviyyəli yanaşmalara qədər geniş bir spektri əhatə edir və həm daxili miqrasiyanı (eyni dövlət sərhədləri daxilində hərəkət), həm də xarici və ya beynəlxalq miqrasiyanı (dövlət sərhədlərini aşan hərəkət) əhatə edir; analitik baxımdan fərqli olsalar da, bu iki növ oxşar konseptual məntiq əsasında izah olunur. Bu baxımdan, miqrasiya nəzəriyyəsinin ilkin təməli britaniyalı coğrafiyaşünas Ernst Georq Ravenştyn tərəfindən qoyulmuşdur; o, 1885-ci ildə Britaniya əhalisinin siyahıyaalınma məlumatlarını təhlil edərək “Miqrasiya qanunları” adlı işini nəşr etdirmiş, daha sonra isə müşahidələrini iyirmidən çox ölkəyə şamil etmişdir [16]. Ravenşteyn ilk tədqiqatı 1881-ci il Britaniya siyahıyaalınmasına əsaslanırdı və onun “qanunları” əslində həmin dövrün Britaniya və digər ölkə siyahıyaalınmalarına əsaslanan empirik ümumiləşdirmələr idi; bu yanaşma daha çox daxili miqrasiyanı izah edirdi. Onun əsas müddəalarına görə, miqrantların əksəriyyəti qısa məsafələrə köçür, miqrasiya mərhələli şəkildə baş verir (yəni addım-addım miqrasiya), hər bir miqrasiya axını əks-axın yaradır, uzaq məsafələrə köç edənlər əsasən iri ticarət və sənaye mərkəzlərinə yönəlir və miqrasiyanın əsas səbəbi iqtisadi amillərdir. Onun tədqiqatı əsasən təsviri xarakter daşısa və sistemli səbəb-nəticə mexanizmi təqdim etməsə də, sonrakı nəzəriyyələrin qurulmasında bir əsrdən artıq müddət ərzində istifadə olunan anlayış aparatını (məsafə ilə zəifləmə, cəmləşmə və yayılma, mərhələli miqrasiya) formalaşdırdı. 1966-cı ildə Everet S. Li tərəfindən yenidən işlənmiş “itələyici-cəlbədic” modeli bu çərçivəyə daha analitik forma verdi. Linin modelinə əsasən, miqrasiya həm çıxış, həm də qəbul məkanında mövcud olan amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir və bu proses müxtəlif maneələrlə şərtlənir; hər bir məkan müsbət, mənfi və neytral xüsusiyyətlərə malikdir. Çıxış məkanındakı itələyici amillər olan iqtisadi çətinliklər, siyasi qeyri-sabitlik, ekoloji fəlakətlər və imkanların məhdudluğu insanları köç etməyə məcbur edir, cəlbədic amillər isə onları müəyyən istiqamətlərə yönəldir [12]. Li xüsusi olaraq vurğulayır ki, miqrasiya seçici xarakter daşıyır, çünki yaş, cins və sosial sinif kimi fərqlər insanların bu amillərə reaksiyasını və maneələri aşmaq qabiliyyətini müəyyən edir; təhsil səviyyəsi, qəbul edən cəmiyyət haqqında məlumat və ailə əlaqələri kimi fərdi faktorlar miqrasiyanı sürətləndirir və ya ləngidə bilər. Bu seçicilik ideyası Ravenşteynin yalnız ümumi səviyyədə təsvir etdiyi yanaşmaya sosioloji ölçü əlavə edərək göstərir ki, eyni struktur şərtlər fərqli sosial mövqelərdə olan insanlar üçün müxtəlif miqrasiya nəticələri yaradır.

XX əsrin ortalarında üstünlük təşkil edən neoklassik iqtisadi yanaşma əhalinin hərəkətini əmək bazarlarının məkan üzrə tarazlaşması kimi izah edirdi. Makro səviyyədə, Lyuisin ikisektorlu modeli (1954-cü il) və daha sonra Ranys və Fey (1961-ci il) tərəfindən inkişaf etdirilmiş modellərə əsasən, miqrasiya əmək bazarına təsir edən coğrafi və iqtisadi fərqlər nəticəsində baş verir və bu “istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsi” prosesi uzun müddətdə göndərən və qəbul edən regionlar arasında əməkhaqqı fərqlərinin azalmasına gətirib çıxarır; nəticədə miqrasiyaya olan stimül tədricən aradan qalxır. Mikro səviyyədə isə neoklassik yanaşma miqrantı rəşional fərd kimi qəbul edir; o, xərclər və faydalar arasında hesablamalar apararaq öz insan kapitalından maksimum gəlir əldə edə biləcəyi yerə köçür [3; 6; 9; 15]. Samuel Stoufferin 1940-cı ildə irəli sürdüyü “ara imkanlar” nəzəriyyəsi məsafəyə əsaslanan cazibə modelinə düzəliş gətirərək göstərdi ki, müəyyən məsafəyə köç edən insanların sayı həmin məsafədə mövcud olan imkanların sayı ilə düz, aradakı imkanların sayı ilə isə tərs mütənəsbidir; yəni hərəkəti müəyyən edən əsas faktor məsafənin özü deyil, miqrasiya marşrutu boyunca mövcud olan imkan strukturu. Maykl Todaronun 1969-cu ildə təqdim etdiyi model bu məntiqi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənddən şəhərə miqrasiyaya tətbiq edərək göstərdi ki, miqrantlar real əməkhaqqına deyil, gözlənilən gəlirə reaksiya verirlər; bu isə şəhərdə iş tapma ehtimalı ilə əməkhaqqının hasilinə əsaslanır və şəhərlərdə yüksək işsizlik olmasına baxmayaraq miqrasiyanın davam etməsini izah edir. Ümumilikdə isə neoklassik yanaşma metodoloji fərdiyyətçiliyə, tam informasiya fərziyyəsinə və fərdi qərarları məhdudlaşdıran struktur şərtləri kifayət qədər nəzərə almamasına görə tənqid olunmuşdur; buna baxmayaraq, onun əsas ideyası olan insanların ümumiyyətlə həyat şəraitlərini yaxşılaşdırmaq ümidi ilə hərəkət etməsi fikri sonrakı nəzəri çərçivələrin əksəriyyətində müəyyən dəyişikliklərlə qorunub saxlanılmışdır.

Neoklassik miqrasiya nəzəriyyəsinə yönəlmiş struktur və dünya-sistemləri tənqidi analitik diqqəti fərdi aktorlardan qlobal kapitalist yığımının arxitekturasına yönəltdi. Dünya sistemləri nəzəriyyəsi deyirdi ki, miqrasiya iqtisadi qloballaşmanın təbii nəticəsidir; bu şəraitdə şirkətlər milli sərhədləri aşaraq fəaliyyət göstərir. Mərkəz ölkələr daha az inkişaf etmiş periferiyadan miqrantları cəlb edir və bu proses tarixi, iqtisadi və siyasi əlaqələrlə şərtlənir; yanaşma miqrasiya modellərinin formalaşmasında qloballaşmanın, müstəmləkəçiliyin və beynəlxalq əmək bazarlarının rolunu ön plana çıxarır. Emanuel Vallerşteyn qeyd edirdi ki, kapitalist iqtisadi münasibətlərin periferiyaya nüfuzu sadəcə əməkhaqqı fərqləri yaratmaqla mərkəzə doğru əmək axını təşviq etmir; bu proses eyni zamanda ənənəvi aqrar sosial strukturları dağıdır, kəndli əhalini yerindən edir və hər hansı formal əməkhaqqı müqayisəsi aparılmadan belə miqrasiyaya meyilli hərəkətli proletariat yaradır. Vallerşteynin fikrincə, kapitalist münasibətlərin periferiyaya daxil olması zamanı qeyri-kapitalist cəmiyyət daxilində xaricə miqrasiyaya hazır olan hərəkətli əhali formalaşır; çünki kapitalist müəssisələrin sahibləri və menecerləri torpaq, xammal, əmək qüvvəsi və yeni istehlak bazarları axtarışında ən kasıb ölkələrin ərazilərinə daxil olurlar.

Andre Qunder Frankla əlaqələndirilən asılılıq məktəbi bu arqumenti daha da radikallaşdıraraq bildirir ki, miqrasiya yalnız geridəqalmışlığın nəticəsi deyil, eyni zamanda onun struktur səbəblərindən biridir; çünki periferiyadan əmək miqrasiyası insan kapitalını mərkəzə ötürür və asılı inkişaf modelini təkrar istehsal edir [5]. Bununla bağlı, lakin daha empirik baxımdan ölçülə bilən struktur yanaşma Maykl Piore tərəfindən irəli sürülmüş ikili əmək bazarı nəzəriyyəsində əks olunur; bu nəzəriyyə inkişaf etmiş sənaye iqtisadiyyatlarında miqrant əməyinə olan tələbi onların struktur xüsusiyyətləri ilə izah edir: aşağı əməkhaqqı, pis iş şəraiti və yüksək qeyri-sabitliklə xarakterizə olunan ikinci dərəcəli əmək bazarı seqmentinə ehtiyac yaranır və yerli işçilər bu sahələri doldurmaq istəmədiyindən, göndərən cəmiyyətlərdəki “itələyici” amillərdən asılı olmayaraq, xarici işçi qüvvəsinə davamlı tələbat formalaşır [14].

Müasir dövrün ən inkişaf etmiş nəzəri çərçivələri isə öz növbəsində fərdiyyətçi və struktur yanaşmaların məhdudiyyətlərini aşmağa çalışaraq miqrasiyanı agentlik və strukturun qarşılıqlı təsiri, fərdi istəklər və maddi imkanlar, lokal kontekstlər və qlobal şərtlər arasında baş verən rekursiv münasibətlər nəticəsində formalaşan sosial proses kimi izah edir. 1980-ci illərdə Oded Stark tərəfindən inkişaf etdirilmiş əmək miqrasiyasının yeni iqtisadiyyatı yanaşması analiz vahidini fərddən ev təsərrüfatına keçirərək miqrasiyanı risklərin idarə olunması və gəlir mənbələrinin coğrafi diversifikasiyası üçün kollektiv strategiya kimi şərh edir; bu çərçivədə pul köçürmələri müxtəlif məkanlarda yerləşmiş əmək resurslarının birləşdirilməsi üçün əsas mexanizm rolunu oynayır [18]. Bu nəzəriyyənin tezislərinə əsasən, miqrasiya axınlarını yalnız fərdi işçilərin iqtisadi motivləri ilə izah etmək mümkün deyil; daha geniş sosial vahidlər nəzərə alınmalıdır və miqrasiya kifayət qədər gəliri olmayan ev təsərrüfatlarının riskdən yayınma strategiyası kimi ortaya çıxır, burada xaricdə işləyən ailə üzvlərinin göndərdiyi vəsait əlavə kapital mənbəyi yaradır.

Duqlas Massey ilə əlaqələndirilən miqrasiya şəbəkələri nəzəriyyəsi “kumulyativ səbəblilik” anlayışını irəli sürərək göstərir ki, müəyyən sayda miqrant qəbul məkanında məskunlaşdıqdan sonra miqrasiya prosesi öz-özünü təkrar istehsal edən xarakter alır; çünki yaranmış sosial şəbəkələr sonrakı miqrantlar üçün xərcləri və riskləri azaldır. Uilbur Zelinskinin hərəkətilik keçidi modeli bu prosesləri cəmiyyətlərin ümumi inkişaf mərhələləri ilə əlaqələndirərək göstərir ki, modernləşmə ilə paralel olaraq miqrasiya davranışları da sistemli şəkildə dəyişir: ənənəvi cəmiyyətlərdə məhdud və əsasən qısa məsafəli hərəkətlərdən sənayeləşmə dövründə kütləvi kənd-şəhər miqrasiyasına, daha sonra isə inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə intensiv şəhərlərarası hərəkətə keçid baş verir. Ən yeni nəzəri çərçivə isə Hein de Haas tərəfindən inkişaf etdirilmiş “istəklər - imkanlar” çərçivəsidir; bu yanaşma miqrasiyanı insanların mövcud coğrafi imkan strukturları daxilində köçmək istəkləri və bunu həyata keçirmək imkanları ilə müəyyən olunan funksiya kimi izah edir, insan hərəkətililiyinin həm instrumental, həm də daxili (intrinsik) ölçülərini fərqləndirir və hərəkət etməklə qalmaq miqrasiya agentliyinin birini tamamlayan formaları kimi təqdim edir [2; 11; 23]. Bu çərçivədə, insan hərəkətililiyi sadəcə köç aktı kimi deyil, insanların harada yaşamaq barədə seçim etmək qabiliyyəti kimi başa düşülür və bu seçimə yerində qalmaq da daxildir.

Nəticə. Bütün bu nəzəri yanaşmaların ümumiləşdirilmiş təhlili göstərir ki, əhalinin həm təbii, həm də mexaniki hərəkəti sadəcə demoqrafik göstəricilərin dəyişməsi deyil, çoxsəviyyəli və qarşılıqlı təsirlərlə formalaşan mürəkkəb sosial prosesdir; burada riyazi modellər (stoxastik və deterministik yanaşmalar) demoqrafik dinamikanın formal məntiqini izah etsə də, yaş strukturu, kohort effektləri və sosial-mədəni determinantlar bu proseslərin real məzmununu müəyyən edir, miqrasiya nəzəriyyələri isə fərdi seçimlərdən qlobal kapitalist sistemin struktur təsirlərinə qədər uzanan geniş spektrdə səbəbiyyət əlaqələrini ortaya qoyur; eyni zamanda beynəlxalq hüquqi çərçivə bu prosesləri normativ baxımdan tənzimləməyə çalışsa da, onun parçalanmış strukturu, dövlət suverenliyi ilə insan hüquqları arasında davam edən gərginlik və məcburi siyasətə qarşı qadağalarla könüllü siyasət arasındakı incə sərhəd demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsini daim mübahisəli edir; nəticədə müasir dövrdə demoqrafik siyasət yalnız doğum, ölüm və miqrasiyanın idarə olunması məsələsi deyil, həm də sosial ədalət, iqtisadi inkişaf, gender bərabərliyi, insan hüquqları və qlobal bərabərsizlik kimi fundamental problemlərin kəsişdiyi bir sahə kimi çıxış edir və bu sahədə effektiv idarəetmə yalnız nəzəri modellərin, empirik analizlərin və hüquqi mexanizmlərin integrativ şəkildə tətbiqi ilə mümkün olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Caldwell, J. C. Demographic Transition Theory. Springer Dordrecht, 2006. 404 p.
2. De Haas, H. A theory of migration: The aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 2021, 9(1), 8. <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
3. De Haas, H. Migration and development: A theoretical perspective (Working Paper No. 9). University of Oxford, International Migration Institute, 2007. URL: <https://www.migrationinstitute.org/publications/migration-and-development-a-theoretical-perspective/@download/file> [25.05.2026].
4. Deevey, E. S. Life tables for natural populations of animals. *The Quarterly Review of Biology*, 1947, 22(4), 283–314. <https://doi.org/10.1086/395888>
5. Güllalp, H. The Eurocentrism of Dependency Theory and the Question of “Authenticity”: A View from Turkey. *Third World Quarterly*, 1998, 19(5), 951–961. <http://www.jstor.org/stable/3992939> [25.05.2026].
6. Harris, J. R., & Todaro, M. P. Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *The American Economic Review*, 1970, 60(1), 126–142. <https://www.jstor.org/stable/1807860> [25.05.2026].
7. Heinsohn, G., & Steiger, O. Understanding the Rationale behind the Malthusian Theory of Population. *European Demographic Information Bulletin*, 1980, 11(2/3), 72–81. URL: <http://www.jstor.org/stable/29734829> [25.05.2026].
8. Kirk, D. Demographic transition theory. *Popul Stud (Camb)*. 1996 Nov;50(3):361-87. doi: 10.1080/0032472031000149536. PMID: 11618374
9. Lewis, W. A. Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School*, 1954, 22(2), 139–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
10. Malthus, T. An Essay on the Principle of Population. London: St. Paul’s Church-Yard, 1798. 126 p. URL: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf> [25.05.2026].
11. Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J.E. Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 1993, 19(3), 431–466. <https://doi.org/10.2307/2938462>
12. Niu, F. A push-pull model for inter-city migration simulation. *Cities*, Volume 131, December 2022, 104005. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.104005>
13. Omran A. R. The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. 1971. *Milbank Q.* 2005;83(4):731-57. doi: 10.1111/j.1468-0009.2005.00398.x. PMID: 16279965; PMCID: PMC2690264.
14. Piore, M. J. Birds of passage: Migrant labor and industrial societies. Cambridge University Press, 1979. 240 p.

15. Ranis, G., & Fei, J. C. H. A theory of economic development. The American Economic Review, 1961, 51(4), 533–565. <https://www.jstor.org/stable/1812816> [25.05.2026].
16. Ravenstein, E. G. The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society of London, 1885, 48(2), 167–235. <https://doi.org/10.2307/2979181>
17. Rees, P., Bell, M., Kupiszewski, M., Kupiszewska, D., Ueffing, P., Bernard, A., Charles-Edwards, E., & Stillwell, J. The impact of internal migration on population redistribution: An international comparison. Population, Space and Place, 2017, 23(6), e2036. <https://doi.org/10.1002/psp.2036>
18. Stark, O., & Bloom, D. E. The new economics of labor migration. The American Economic Review, 1985, 75(2), 173–178. <https://www.jstor.org/stable/1805591> [25.05.2026].
19. Tarsi, K., & Tuff, T. Introduction to population demographics. Nature Education Knowledge, 2012, 3(11), 3. <https://www.nature.com/scitable/knowledge/library/introduction-to-population-demographics-83032908/> [25.05.2026].
20. Thompson, J. N. Life tables and the rate of population growth. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/population-ecology/Life-tables-and-the-rate-of-population-growth> [25.05.2026].
21. Vishwakarma, P.; Kataria, K. K. On Transient Probabilities of Fractional Birth-Death Process. ArXiv, 2024. URL: <https://arxiv.org/pdf/2410.17344> [25.05.2026].
22. Weeks, J. R. Demographic Transition Theory. In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, G. Ritzer (Ed.). 2017. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosd025.pub2>
23. Zelinsky, W. The hypothesis of the mobility transition. Geographical Review, 1971, 61(2), 219–249. <https://doi.org/10.2307/213996>

УЛЬВИЯ ХАГВЕРДИ

*Доцент кафедры Политологии и политического управления
Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по политическим наукам*

ТЕОРЕТИЧЕСКИ-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЕСТЕСТВЕННОГО И МЕХАНИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Данное исследование посвящено комплексному анализу теоретических основ естественного и механического движения населения и систематизации подходов, сформировавшихся в рамках различных научных традиций. Исследование показывает, что классические демографические модели объясняют общие закономерности динамики населения, однако в современных условиях влияние социальных, экономических и культурных факторов ограничивает их объяснительный потенциал. В этом контексте современные концепции, такие как мир-системный подход, теория миграционных сетей и концепция «желания–возможности», более полно раскрывают взаимосвязь структуры и агентности. В итоге движение населения следует рассматривать как многоуровневый и сложный социальный процесс, анализ которого требует интеграции различных теоретических подходов.

Ключевые слова: демографический переход, теория миграции, динамика населения, социальные детерминанты, стохастические модели.

ULVIYYA HAGVERDI

*Department of Political Science and Political Administration,
the Academy of Public Administration under the President of Azerbaijan Republic,
PhD in Political Science, Associate professor*

THEORETICAL-CONCEPTUAL BASES OF NATURAL AND MECHANICAL MOVEMENT OF POPULATION

This study provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations of natural and mechanical population movements and systematizes approaches developed within different scientific

traditions. The study demonstrates that while classical demographic models explain general patterns of population dynamics, their explanatory power is limited under modern conditions due to the influence of social, economic, and cultural factors. In this regard, contemporary frameworks such as the world-systems approach, migration network theory, and the “aspiration–capability” framework provide a more comprehensive explanation of the interaction between structure and agency. Consequently, population movement should be understood as a multi-level and complex social process requiring the integration of diverse theoretical approaches.

Keywords: demographic transition, migration theory, population dynamics, social determinants, stochastic models.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 may 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.f.d. Fəridə Əlirzəyeva, s.e.d. Sabir Məmmədli.
